

І. Сіданіч

м. Київ

СУТНІСТЬ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розкрито сутність духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці на початку ХХ століття. Розкрито основні етапи теоретичних ідей в історичному контексті викладеного матеріалу. У статті визначаються історико-педагогічні пошуки та різні підходи українських та зарубіжних учених до освітніх реформ, які дозволяють автору визначити особливості становлення системи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, охарактеризувати соціально-педагогічні проблеми духовно-морального виховання у зазначений період.

Ключові слова: духовно-моральне виховання дітей, історія вітчизняної школи, вітчизняна педагогічна думка.

И. Сиданич

СУЩНОСТЬ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. Статья посвящена проблеме духовно-морального воспитания детей в отечественной школе XX столетия. В статье определяются историко-педагогические поиски и разные подходы украинских и зарубежных ученых к типологии образовательных реформ, которые позволяют автору определить особенности становления системы духовно-морального воспитания детей в отечественной школе,

охарактеризовать социально-педагогические проблемы духовно-морального воспитания в обозначенный период.

Ключевые слова: духовно-моральное воспитание детей, отечественная школа, историко-педагогическая историография.

I. Sidanich

SPIRITUALITY AND MORALITY^ PHENOMOLOGICAL ASPECTS

Annotation. The article is dedicated to the problem of spiritual and moral children upbringing at domestic school in 20-th century. The article defines historical and pedagogical studies and different methods of Ukrainian and foreign scientists of educational reforms typology, that enables the author to find out features of development of the system of spiritual and moral children upbringing at domestic school, and give a characteristic of social and pedagogical problem of spiritual and moral upbringing in mentioned period.

Key words: spiritual and moral children upbringing, domestic school, historiographical method, historical and pedagogical historiography.

Постановка проблеми. Характерною особливістю вітчизняної педагогіки на початку ХХ ст. був процес інтенсивного розвитку теорії виховання, надання їй самостійного статусу у межах педагогічної науки. Епіцентром гострих дискусій стала проблема людини і мета духовно-морального виховання, змісту, способів і засобів виховного впливу на дитину.

Головною педагогічною закономірністю процесу духовно-морального виховання дітей в Україні на початку ХХ ст. є його цілісність і ступеневий характер. Аналіз освітньої теорії – ідей, поглядів педагогів, філософів та громадських діячів дозволив виокремити провідні принципи духовно-морального виховання, які певною мірою простежувалися на всіх виділених

етапах урахування різновекторності суспільно-економічного розвитку країни: визнання рівності громадянських обов'язків учнів різного соціального стану пріоритету православної віри як основи духовно-морального виховання; опори на загальнолюдські цінності та раціональний компонент релігійної освіти; авторитарності державних механізмів впливу на організацію процесуального аспекту духовно-морального виховання дітей досліджуваного періоду.

Процесуальність духовно-морального виховання дітей ми пов'язуємо, насамперед, із динамізмом структури цього процесу: здатністю до руху за рахунок певної циклічності таким чином, щоб кожний новий етап міг забезпечити новий, більш високий у порівнянні із попереднім рівень якісних характеристик процесу духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі на початку ХХ ст., змістового наповнення загальноосвітніх курсів, освіченості викладачів до врахування полікультурності виховного середовища та девальвації ціннісних установок на початку ХХ ст.

На розвиток теоретичних ідей духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі на початку ХХ ст. впливали:

1. Соціальні параметри системи загальної освіти і її відношення до соціальної стратифікації. Цей критерій визначався не лише з огляду на урядову політику, але й установками різних соціальних (статусних, національних, релігійних, професійних) груп, також установками батьків учнів загальноосвітніх закладів різних типів і відомств. Так, з'ясовано, що на державному рівні перевага віддавалася загальним закладам гімназійного типу, у яких мета духовно-морального виховання досягалася культивуванням розуму і здібностей душі дитини: вивчення математики, класичної літератури, словесності, давніх мов, історії спрямовувалося на усвідомлення учнями значення точності і чіткості мовлення, мислення, вчинків, підготовки до сумлінного виконання службових обов'язків. Обов'язкове вивчення

релігійних дисциплін мало сформувати дух благочестя, громадянську відданість, діяльну любов до Вітчизни.

2. Особливості законодавчого регулювання загальної освіти. Так, Статути навчальних закладів регламентували механізм державного управління освітою і наукою, визначалися права і обов'язки учнів і вчителів. У період дослідження на території губерній діяли загальноосвітні і початкові (вищі початкові) навчальні заклади різних відомств, тривалість навчання в них складала 6-8 років; середні навчальні заклади гімназичного типу (класичні гімназії, реальні гімназії і училища, жіночі гімназії, духовні семінарії, кадетські корпуси, приватні школи); середні мистецькі школи (художні, музичні) відомства Імператриці Марії і Міністерства Імператорського двору; школи відомства Святішого Синоду, військового відомства, Міністерств промисловості і торгівлі, внутрішніх справ, юстиції, фінансів, Головного управління землеустрою і землеробства, інших відомств.

3. Пріоритетні концептуальні принципи організації шкільної освіти: принципи народності, національного характеру освіти, індивідуалізації навчання, природовідповідності, завершального характеру кожного рівня загальної освіти (тобто не наступність рівнів освіти, а спрямованість на формування в людині розуміння свого призначення в житті).

Перший перехідний (кризовий) етап тривав з кінця 1900 до 1917 рр. Він пов'язаний з кризою державної ідеології у галузі загальної освіти й охоплює період формування та устаткування загальних навчальних закладів різних відомств. Під час цього етапу відбувалося формування установки духовно-морального виховання на вироблення свідомого громадянства у молоді у межах замкненості православного християнського вчення. Було розроблено нормативні документи, де визначено цілі, завдання, зміст і методи духовно-морального виховання дітей у різних типах шкіл.

Другий етап – основний (формуючий) – тривав з 1918 до 1930 р.р. Він включає в себе період боротьби урядовців, діячів освіти і представників

прогресивної педагогічної думки щодо мети духовно-морального виховання дітей, доцільних засобів її досягнення в умовах реформування мережі закладів загальної освіти. Головною ознакою етапу є визначення пріоритету антирелігійної освіти у загальноосвітніх закладах на рівні прихильників урядової виховної ідеології, а також – поширення педагогічних ініціатив представникам педагогічного традиціоналізму, морально-педагогічного напрямку, розкриття цілей і завдань духовно-морального виховання через призму світської етики. Цей етап можна визначити як основний у формуванні закритої системи духовно-морального виховання дітей.

Третій етап отримав назву поновлювального чи пристосувального. Він тривав з 1990 р. і до нині. Основною характеристикою цього етапу і орієнтування загальної освіти на державно-конфесійну, у якій вирішальна роль в організації духовно-морального виховання дітей належить в узгодженій взаємодії громадських, освітніх, наукових, церковних установ і сім'ї. Іншою ознакою третього етапу є поступове зростання уваги до зарубіжного досвіду організації духовно-морального виховання дітей у полікультурному і релігійному навчальному середовищі, розробку питань організації середовища спілкування. Виявлено комплекс умов, відповідні їм доцільні засоби, що використовуються педагогами та урядовими реформаторами, та їх вплив на організацію духовно-морального виховання дітей досліджуваного періоду. Установлено, що першою умовою формування світогляду українців, орієнтованого на духовно-моральне виховання стало традиційне релігійне оточення, так зване виховне середовище спілкування. Дитина від народження і упродовж усього життя перебувала у колі віруючих людей, усі важливі моменти життя так чи інакше були пов'язані із церковною обрядністю. Як другу умову формування світоглядних засад духовно-морального виховання дітей ми виокремили процес зближення принципів урядової освітньої політики і підходів етнопедагогіки у визначенні виховного ідеалу у ХХ ст.

Третя умова формування світоглядних основ духовно-морального виховання дітей у школі – розвиток наукових галузей, поширення антропологічного підходу, педагогічної психології, філософії християнської освіти. Щодо четвертої умови, варто зазначити, що вона певною мірою суперечить третій і виявлялася посиленням ролі релігієзнавства як основи духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, засобу попередження інтенсивного розвитку у громадян наукового прогресивізму як елементу світогляду.

Остання викреслена нами умова виявляється у політичному та релігійному протистоянні, що впливає на вибір засобів формування світогляду українців на початку ХХІ ст. Аналіз реальних наслідків політичних заходів у галузі шкільної освіти дозволили схарактеризувати систему використовуваних шляхів, способів і засобів духовно-морального виховання, до яких ми відносимо:

- уведення у навчальні програми вибіркового курсів духовно-морального спрямування;
- форми взаємодії і просвітницької діяльності релігійних товариств і школи;
- специфіку підготовки, перепідготовки і вимоги до вчителів предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах;
- поєднання християнської філософії з філософією шкільної освіти;
- законодавче регулювання питань викладання предметів духовно-морального спрямування.

Мета статті – визначити умови, які мали безпосередній вплив на формування навчальних програм, відбивалися на зміні державної ідеології у визначенні мети духовно-морального виховання дітей, а також були основними щодо розробки відповідних філософських доктрин, якими керувались реформатори загальної освіти на початку ХХ ст., визначити основні наслідки еволюції духовно-морального виховання дітей ХХ ст.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Наявний історичний матеріал, автентична джерельна база дозволили зробити комплексний аналіз наслідків політики зміни світоглядних основ духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, значення навчальних предметів релігійного, гуманітарного, мистецького, прикладного, природничо-наукового і духовно-морального спрямування. Теоретичною базою цього дослідження є роботи Л. Березівської, В. Ворожбіт, Н. Гупана, Д. Дзвінчука, С. Майбороди, О. Пометун, О. Сухомлинської, Р. Шакірова про сутність історіографії та різні підходи до типологій освітніх реформ; Г. Генкеля, С. Миропольського, Н. Мукалова, І. Посадського, С. Рождественського, Г. Фальборка, В. Фармаковського, В. Чарнолуського, М. Чехова та ін. про стан розвитку вітчизняної школи в Російській імперії; О. Дорошкевича, О. Музиченка, С. Русової, С. Сірополка, Я. Чепіги та ін. про духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі поч. ХХ ст.; М. Євтуха, Л. Генік, В. Жуковського, Т. Ільїної, О. Каневської, І. Курляк, Т. Тхоржевської, Д. Чернілевського, Ю. Щербяк, Р. Яковишина та ін., про духовно-морального виховання молоді в історії розвитку вітчизняної педагогічної теорії й практики.

Так, історичні факти нами були систематизовані у таких аспектах досліджуваної теми: прихований консерватизм та еkleктизм у визначенні змісту гуманітарних навчальних предметів; закладання основ державної шкільної політики у змісті суспільствознавчих курсів; посиленні виховуючого характеру навчання під час опанування предметів мистецького, природничо-наукового і прикладного спрямування; специфіка викладання предметів релігійного змісту та духовно-морального спрямування у школах визначалася динамічною еволюцією від геоцентризму до еkleктичного варіанту національної виховної системи.

Педагогічна наука на початку ХХ ст. представляє різнопланові погляди на сутність, предмет та функції духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі:

1) матеріалістичний підхід (утверджує первинність наукового світогляду, закріплюючи за релігієзнавством функцію інформування людини про систему духовних цінностей, категорії душі);

2) ідеалістичний підхід (ототожнює релігійний і духовний початок духовно-морального виховання, розглядаючи перший як засіб духовного просвітлення людини);

3) симбіотичний (працює у напрямку примирення і врівноваження наукового та духовного компонентів релігієзнавчого навчання і морального виховання; оперує такою специфічною категорією як духовно-моральне здоров'я).

Перший підхід розкриває сутність духовно-морального виховання у контексті педагогічного натуралізму і є визначальним у сучасному тлумаченні основних дефініцій нашого дослідження, узгоджений із сучасним нормативним полем загальної освіти і педагогічними вимогами до організації освітнього процесу загалом, і зокрема виховання дітей у закладах освіти, дає змогу педагогічній ретроспекції узагальненого досвіду.

Формування сутності духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів проаналізовано відповідно до наступних компонентів світогляду, наприклад, пізнавальних компонентів: знання повсякденного та наукового. Окрім того, серед компонентів цієї ланки ми досліджували елементи політичної, естетичної, релігійної та морально-правової свідомості. Окремо приділено увагу ціннісним орієнтирам людини з моральної та політико-правової сфери, виховним ідеалам, сформована у досліджуваний період. Поведінковий компонент вивчався як складова практичного втілення теоретичних розробок методистів, науковців, учителів.

Під час роботи дотримано принципу еволюційності такого поняття як виховний ідеал, що логічно витікає з історичного розвитку подій та поступальності історичного процесу. До процесу переосмислення виховного ідеалу особистості включились представники різних течій: захисники

православної традиції (В. Зеньківський, С. Миропольський, М. Олесницький, С. Рачинський), теоретики вільного виховання (К. Вентцель). Педагоги демократичного напрямку намагалися подолати консерватизм перших і крайнощі других і поєднати світську і православну традиції, духовно-релігійні цінності і об'єктивне наукове знання (В. Вахтеров, М. Демков, П. Каптерев, С. Русова, В. Стоюнін). Поняття «ідеал виховання» поєднало у собі елементи духовності, соціальності, культуровідповідності, гармонійності, громадянськості, гуманізму.

Зміст категорії духовно-морального виховання буде розглядатися як сукупність елементів загальнолюдського (М. Пирогов), громадянського (М. Демков), морально-релігійного (К. Ушинський) виховання. Це пояснюється тим фактором, що процеси секуляризації школи, вплив церкви на виховання мали вирішальне значення і були традиційними. А отже, зміст духовно-морального виховання (як родинного, так і суспільного) ототожнювався з вихованням морально-релігійним. Освітня політика царського уряду спрямовувала увагу на опанування учнями закладів загальної освіти батьківщинознавства, рідної мови, вітчизняної історії. Разом з тим, слід зазначити, що у вітчизняних школах навчалася велика кількість дітей – представників інших віросповідань. При цьому, всі вони мали своїх катехитів, виконували свої релігійні практики і відзначали релігійні свята за власним церковним календарем. Ми аналізуємо теоретичні засади духовно-морального виховання, яке здійснювало лише православне духовенство. Хоча християнство, як відомо, включає не тільки цю течію, тим не менше, усі інші обряди мають подібні цілі, завдання, форми, методи і засоби виховного впливу, догматичні та літургійні розбіжності, які існують між релігійними течіями, не мали суттєвого впливу на процес духовно-морального виховання. Тому аналізуючи виховний процес закладів загальної освіти, ми не вступаємо в суперечність з іншими обрядами цього вчення.

Феномен духовно-морального виховання у всьому його розмаїтті підкреслюється багатьма дослідниками, зокрема В. Корженков, який, посилаючись на класиків світової та вітчизняної філософської та педагогічної думки, цілком слушно зазначив, що «виокремлення виховання, як предмета спеціального філософсько-педагогічного аналізу, пов'язане з поступовим усвідомленням суспільною думкою того, що без організованого у суспільстві виховання людей стає проблематичним нормальне функціонування суспільства (Я. Коменський), полегшення життя людини (Дж. Локк), досягнення людиною щастя (Г. Сковорода)».

Погоджуємося з позицією педагога-гуманіста В. Сухомлинського, який загалом увесь процес виховання розглядав як багатогранний процес постійного духовного збагачення та оновлення і тих, хто виховується, і тих, хто виховує. Духовно-моральне спрямування загального визначення сутності і цілей виховання дав педагог В. Селіванов. Він розглядав виховання як тривалий процес просування до мети формування особистості відповідно до суспільного ідеалу. Мета виховання досягається в результаті триваючої все життя зміни людини під впливом цілеспрямованого впливу вихователів і самовдосконалення власне вихованців. Він розглядав формування духовного світу людини в тісному зв'язку як із її розумовим, так і з моральним та естетичним розвитком. Видатний педагог писав: «Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування і задоволення його моральності, інтелектуальних і естетичних запитів й інтересів у процесі активної діяльності. Джерелом духовного світу людини є матеріальний світ, об'єктивна дійсність і особливо такі важливі її сфери, як громадське життя людини, його соціальний і моральний досвід».

Внаслідок аналізу широкої джерельної бази виявлено, що духовно-моральні константи у загальному визначенні сутності виховання вміщують представники гуманної педагогіки (Ш. Амонашвілі), теорії особистісно орієнтованої педагогіки (К. Абульханова-Славська, І. Кон, А. Мудрик, та ін.).

Особистісний підхід у контексті нашого дослідження передбачає аналіз способів допомоги вихованцеві в усвідомленні себе людиною, у розкритті можливостей, ставлення до дитини у виховному процесі, використання слова як засобу одухотворення моральної поведінки.

Як педагогічне поняття, духовно-моральне виховання передбачає у змісті ознаки: перша – цілеспрямованість, наявність якогось зразка, навіть найбільш загального, як соціально-культурного орієнтира; друга – відповідність процесу розвитку соціально-культурних цінностей в історичному поступі суспільства; третя – присутність певної системи організованих впливів.

Установлено, що вперше визначення духовно-морального виховання представлено у праці князя Єнгаличова «Словник фізичного і морального виховання» у двох частинах (1827). Статті у книзі вміщено за алфавітом, питання духовно-морального виховання розкрито дещо абстрактно, з використанням повчального стилю викладу думок. Автор зазначав, що духовно-моральне виховання є сумою християнських добродійностей, які утворюють шляхетність людини. Він дотримувався переконання у вирішальному значенні серця, указуючи, що «один розум не утворює істинної слави людини... знання роблять людину тільки ученою, але ще не доброю».

Відповідно до концепції і методології дослідження виділимо три взаємозалежні і проникаючі напрями в розумінні сутності основної дефініції предмета дослідження, спираючись на класифікацію підходів до визначення виховання авторства В. Зеньковського:

- педагогічний натуралізм, у його межах – природничо-науковий – раціоналістичний напрями. У різних концептуальних проявах цей напрям заклав основу матеріалістичного розуміння духовно-морального виховання: регуляція виховання на основі природного розвитку сил дитини. Духовно-моральне виховання у такому значенні спрямовувалося на розвиток

природних якостей і властивостей характеру людини, формування моральної звички. Першочергове значення у духовно-моральному вихованні представники педагогічного натуралізму надавали емпіричним знанням і досвіду дитини. Серед виразних представників цього напрямку варто назвати: К. Вентцеля, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Кониського, П. Лесгафта, О. Лазурського, О. Нечаєва та ін. Педагогічний ідеалізм пов'язаний з орієнтацією духовно-морального виховання на формування цінностей, моральності як основи духовного життя. Номінально у характеристиці періоду дослідження вживалася категорія традиціоналізму. Цей підхід заклав фундамент симбіотичного визначення основної дефініції нашого дослідження. Яскравими представниками педагогічного ідеалізму у тлумаченні сутності духовно-морального виховання дітей були: А. Анастасієв, М. Демков, О. Духнович, К. Победоносцев та ін.;

- релігійно-педагогічний напрям передбачав орієнтування у сутності і шляхах реалізації духовно-морального виховання дітей розкриття і осмислення сенсу буття людини. Смысл духовно-морального виховання зводився часто до саморозкриття і самовдосконалення особистості людини, наближення її до виховного ідеалу Христа-Спасителя. Духовно-моральне виховання представниками релігійно-педагогічного напрямку (К. Ушинський, П. Юркевич, С. Миропольський, В. Зеньковський та ін.) розглядалося в інтегративній єдності з естетичним. Основою такого виховання було визначено абсолют віри і значимість релігійних почуттів. Об'єднуючою для цих напрямів розуміння сутності духовно-морального виховання вважаємо любов – найвищу моральну чесноту і духовну цінність. Морально-правові регулятивні сили людини спонукають до усвідомлення її з позицій педагогічного натуралізму, щоб подолати будь-яке зло можна шляхом виховання любові до людини. Раціоналізована категорія любові є моральним правилом і основою змісту духовно-морального виховання з позицій

педагогічного ідеалізму. Любов є базисом виховання співпереживання, поваги до спільного блага, усвідомленим виконанням обов'язку в розкритті основної дефініції дослідження у контексті релігійно-педагогічного напрямку.

Педагогічний натуралізм у сутності духовно-морального виховання спирався на історично складені філософські, культурні витoki і традиції розуміння природи дитини. Основою визначення духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі є визнання факту можливості раціоналізації справи виховного абсолюту перетворювальної сили виховних засобів, методів, віра в природні душевні сили дитини, шкідливість жорсткої регламентації поведінки дитини. Педагогічний натуралізм пропонував два підходи до визначення сутності-Я духовно-морального виховання: перший – з опорою на педагогічну антропологію і другий – пов'язаний з ідеями вільного виховання.

Показовим у цьому напрямі є позиції, представлені у статтях І. Редкіна «Що таке виховання?» (у перших трьох книжках «Журналу для виховання» за 1857 р.) і М. Пирогова «Питання життя» (у другій половині 1856 р. в №9 «Морської збірки»). Проаналізуємо їх ретельніше. Спільним для обох статей є історико-культурологічний підхід до визначення сутності духовно-морального виховання. Він передбачає поєднання традиціоналізму і новаторства. Стаття І. Редкіна відрізняється дещо книжним характером, прагненням встановлювати і розмежовувати основні поняття, а не обговорювати безпосередньо питання ролі духовно-морального виховання в житті суспільства і окремої особи. А в статті М. Пирогова прямо ставляться питання суспільного значення духовно-морального виховання, духовних констант.

Отже, сутністю і кінцевим результатом духовно-морального виховання М. Пирогов визначав прагнення людини бути гідною в очах наступних поколінь, боротьба з самою собою для збереження і розвитку в собі євангельської духовності. Основа міркувань І. Редкіна богословська. Це

підтверджують численні цитування текстів зі Священного Писання. За загальним характером своїх педагогічних переконань автор наближається до представника ідеалістичного напрямку архієпископа Євсевія з тією відмінністю, що І. Редкін прагнув дати у тлумаченні духовно-морального виховання наукове обґрунтування. Так, наприклад, автор указував, що істинна освіта цілісно впливає на тіло, почуття, волю і розум людини. Основа духовно-морального виховання – релігія, але поряд з ідеями богословського характеру І. Редкін указував на значення наукових основ духовно-морального виховання. У духовно-моральному вихованні він вбачав загальнолюдське значення. Предметом результатом такого виховання учений визначав самовиховання: «Вихователь повинен постійно збуджувати, зміцнювати і посилювати свідому і вільну діяльність вихованця для того, щоб вихованець міг здобути світлий розум і тверду волю». І. Редкін наголошував, що духовно-моральне виховання не може бути зосередженим тільки на зовнішніх матеріальних впливах, механічному наповненні свідомості вихованця моральними правилами і відомостями про духовні цінності, але і не може обмежуватися тільки самим спонуканням внутрішніх сил дитинні Отже процесуальну сторону духовно-морального виховання І. Редкіним було визначено як виклад суми знань про норми моралі, духовні цінності, формування навичок добродійної діяльності: «Виховуйте ж, батьки, дітей ваших у дусі краси, істини і добра! Нехай освітлюють ці божі ідеї всю дорогу їхнього життя! Та зігрівають їх розум і серце у всіх мінливостях долі! Та бачать і в красі, істині і добрі Бога і поклоняються Богові, не творячи собі кумира і жодної подібності Божої!»

Отже, у вітчизняній педагогічній думці набули актуального звучання питання духовно-морального виховання як шляху підготовки до служіння ідеалам істини, добра і краси. Знання наук і мистецтв підкорялися цим ідеалам. Така позиція прослідковувалась у нормативному полі загальної освіти.

Так, у ході наукового пошуку з'ясовано, що Циркуляром від 27 травня 1833 р. міністром народної освіти С. Уваровим було визначено структуру духовно-морального виховання (у значенні загальнолюдського):

1) дисциплінування учнів через навчальний порядок. Вимога до вчителя викладати предмет послідовно, добирати доцільні способи учіння і розвитку людини в конкретній науковій галузі;

2) педагогічні спостереження: чи переконливо звучать слова національної мови, чи вчить навчальний курс історії любити Батьківщину, чи виховують вчителі дітей у пошані до рідного.

У дусі педагогічного натуралізму розглядав сутність духовно-морального виховання і М. Пирогов у статті «Питання життя». У ній він рішуче виступив на захист загальнолюдського ідеалу виховання і намагався дати йому філософське обґрунтування. Основою духовно-морального виховання дітей просвітник визначив християнське одкровення, предмет такого виховання – самопізнання, твердій у боротьбі інстинктів і свідомої волі. Глибоким гуманізмом проникнуті твердження педагога, який наголошував, що така боротьба передбачає присутність духу, усвідомлення внутрішньої сили, віру в одкровення самопізнання: «Боріться без ворожнечі. Любіть те, з чим ви боретеся, майте прихильність до того, що ви прагнете перемогти».

Слушним в наш час є переконання М. Пирогова у тому, що у змісті духовно-морального виховання наскрізною має бути теза про те, що поняття добра і зла відносні. Отже, так само як і І. Редкін, М. Пирогов схилився до богословського тлумачення сутності духовно-морального виховання, розумів як боротьбу людини з двоїстою природою. Стиль статті можемо визначити як високий, у деякій мірі – пафосний. Автор прямо указував на те, що високе і прекрасне на землі – мистецтво, натхнення, наука – повинне поєднуватися із буденністю, бо таким чином може втратити духовну чистоту. Просвітник висловив також переконання у необхідності відродження філософського

розуміння життя як основи духовно-морального виховання дітей. «Істинного прогресу, - зазначав М. Пирогов, – ми можемо досягти єдиним шляхом – шляхом виховання». Новаторськими на той час були погляди на значення духовно-морального виховання. Зокрема, такі змістові елементи, як критика суспільних ідеалів, опора на самосвідомість. Просвітник зауважував, що рання спеціалізація і надмірна диференціація можуть привести до негативних наслідків у духовно-моральному вихованні: «Не кваптеся з вашою прикладною реальністю. Дайте дозріти і зміцнити внутрішній людині... Дайте їй час і засоби підкорити себе зовнішньо... Усі, хто готується стати корисними громадянами, повинні спочатку навчитися бути людьми» (перша редакція). Захищаючи науковий підхід до організації духовно-морального виховання, М. Пирогов визначав особистість предметом любові і ненависті. Ключовою категорією духовно-моральної вихованості визначав сердечність, культуру серця.

Вивчення публіцистичних і наукових видань доводить, що у середині на початку ХХ ст. поширенню педагогічного натуралізму сприяло і німецьке визначення сутності загальнолюдського виховання: «гармонійний і рівномірний розвиток людських сил методом, оснований на природі духа..., що-збуджує природний принцип життя, турботливо розвиває усі спонукання, на які спирається сила і гідність людини». Стаття німецького вченого А. Бена, що була надрукована у журналі «Морська збірка» у 1856 р. стала ґрунтом теоретичної розробки проблеми нашого дослідження. Публікація містить визначення сутності виховання, його цілей і відповідних засобів досягнення в шкільній практиці. Автор розкрив суспільно важливу думку про те, що «навряд чи є предмет, більш гідний уваги мислячої людини, ніж виховання юнацтва».

Серед прибічників педагогічного натуралізму виділимо постаті просвітників, прибічників природничо-наукового напрямку в педагогічній думці досліджуваного періоду, які так само зверталися до проблеми

визначення і сутності духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі, зокрема учений і практик фізичного виховання П. Лесгафт (1837 – 1909) – професор анатомії, автор біологічного напрямку в теорії фізичного виховання. Як ініціатор створення курсової підготовки вихователів, учений зробив вагомий внесок в розробку питань теорії і практики виховання загалом. Його система фізичного виховання пронизана вірою в дитину, коли виховання тіла відбувається на основі поваги до людині. Аналіз творів педагога свідчить про те, що фізичне виховання він не розглядав як самоціль. Через дисциплінування тіла він прагнув дисциплінувати щоб сформувати витривалу особистість з твердими переконаннями. Така духовна моральна сторона фізичного виховання, на думку П. Лесгафта, має вирішальні значення для суспільного життя. Він писав: «Мало дати освіту розумніші мислячій людині, треба ще, щоб вона могла наполегливо і енергійно проявляти свої переконання і була спроможна дотримуватися вироблених істин і принципів». Духовно-моральне виховання розумів як створення сприятливого середовища в школі, чим підтвердив приналежність до течії вільного виховання.

Динамічність сутності духовно-морального виховання у руслі вільного виховання розкрита у праці професора О. Лазурського «Наука про характер». У цьому творі автор накреслив програму вивчення і виховання особистості, подібну до психографії В. Штерна, на основі застосування методу природного експерименту. На думку О. Лазурського, духовно-моральне виховання дітей – це процес морального самовдосконалення, розуміння змісту свого життя виробленням індивідуально-відповідальної поведінки, реалізація людини в духовній і предметно-продуктивній діяльності на основі прагнення стати кращою. Виключного значення серед функцій духовно-морального виховання учений надавав формуванню життєвому оптимізму. Педагог був переконаний у тому, що основною педагогічною одиницею духовно-морального виховання дітей є культурна практика як організована

педагогами й вихованцями культурна подія, участь у якій передбачає уведення дітей у культурні середовища, розширює їхній досвід мислення, творчої поведінки.

У такому ж ключі визначав сутність духовно-морального виховання український педагог-просвітитель, філософ, письменник М. Драгоманов. Він вважав таке виховання основою підготовки зростаючої особистості до життя. Узагальнюючи та впроваджуючи українську культурно-історичну традицію, учений обстоював ідею навчання та виховання молоді на матеріалах української культури, яка, за його словами, є своєрідною матрицею освіти і виховання, невичерпним джерелом зразків і типів поведінки, патріотизму і моральної снаги особистості.

Основним джерелом виховних ідей української педагогіки М. Драгоманов вважав культурно-релігійну спадщину козацької доби. Як зазначає П. Щербань, саме завдяки М. Драгоманову пріоритетними цінностями в українській педагогіці й теорії виховання стали рідна мова, патріотизм, історизм, й народність, релігійні морально-етичні постулати, духовність. Також у цьому напрямі цікавим видається тлумачення основної дефініції нашого дослідження І. Давидовим у творі «Про узгодження виховання з розвитком душевних здібностей». Автор дотримувався переконання про те, що духовні здібності, як і тілесні сили, розвиваються послідовно, відповідають чіткому руху природи.

Автор аргументував, що суттю виховання є визначення цього руху і розробка вказівок для вихователя щодо використання засобів досягнення природного розвитку дитини. Автор навів таку схему природного розвитку душевних сил: почуття – у період дитинства, розум – у юності, воля – у період змужніння. Серед причин не результативності духовно-морального виховання указувалося на такі: завчасний початок учіння і його непослідовний характер; необачність під час повідомлення знань, відсутність

прийомів розвитку мислення і однобічний характер змісту виховання: «Не всі стихії нашої душі розвиваються під час виховання».

Автор дійшов висновку про доцільність опори у духовно-моральному вихованні на педагогічну психологію. Для успіху духовно-морального виховання в період дитинства варто зосередити увагу на вихованні почуттів слухняності і вдячності. Юність І. Давидовим визначена як період довершеного розвитку розуму, смаку і характеру. Це перехід у вищу стадію духовного життя – діяльності і волі. Не втратили актуального звучання думки автора про те, що юність є часом довершеного розвитку в єдності розуму, смаку (фантазії), характеру (прояву волі): «Очищайте нахили почуттів, одухотворяйте їх любов'ю до наук і мистецтв, таким чином ви вдосконалюєте і моральність». І. Давидов був переконаний, що духовно-моральне виховання є вірою в дитину, коли виховання тіла відбувається на основі поваги до людині.

Аналіз творів педагога свідчить про те, що фізичне виховання він не розглядав як самоціль. Через дисципліну тіла він прагнув дисциплінувати дух, сформувати витривалу особистість з твердими переконаннями. Така духовно-моральна сторона фізичного виховання, на думку П. Лесгафта, має вирішальні значення для суспільного життя. Він писав: «Мало дати освіту розумній і мислячій людині, треба ще, щоб вона могла наполегливо і енергійно проявляти свої переконання і була спроможна дотримуватися вироблених істин і принципів». Кожна наука має відображати духовний стан людини, що передбачає гармонізацію почуттєвої, вольової і розумової сфери. Середовищем духовно-морального виховання вчений визначав серце, яке спонукає людину до добрих вчинків і діяльності на благо.

Установлено, що в переважній більшості статей у періодичних виданнях «Вестник воспитания» (1898-1903), «Гимназия» (1888-1897), «Киевские губернские ведомости» (1888-1917), «Киевлянин» (1864-1919), «Киевский телеграф» (1875), «Киевская старина» (1882-1906), «Русская Старина» (1870-

1917) «Русская школа» (1890-1917) духовно-моральне виховання розглядалося як розвиток індивідуальних душевних здібностей людини, природжених спонукання до духовного осяяння.

Отже, можемо припустити, що представників офіційної освітньої політики підтримувалося розуміння сутності, предмета і функцій духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі в руслі педагогічного ідеалізму. Подібного визначення суті духовно-морального виховання дотримувався і представник культурно-освітнього руху Закарпаття О. Духнович (1803 – 1865). У його книзі «Народная педагогія на користь училищ і учителів сільських» (1857) висловлено думку про те, що від виховання залежить: «Щастя чи нещастя людини залежить переважно від народження, але більше від морального виховання». Основою духовно-морального виховання просвітник визначав ідею народності. Духовно-моральне виховання О. Духнович визначав як виховання чистої совісті і посиленні в душі людини страху Божого.

О. Духнович був одним з організаторів народного виховання в Закарпатті. Педагог підкреслював незаперечну роль батьківського авторитету, який забезпечується власним прикладом: патріотизмом, чесністю, працелюбністю, гідною поведінкою в сім'ї та поза нею. Не менш важливим у справі виховання патріотизму є для підростаючого покоління авторитет учителя: «Учителю, також на совісті буде, щоб у дітях народолобіє збуджував і у серцях закипала любов до своєї народності, бо людина без народності є подібна вовку, якому усякий ліс є вітчизна, де братію знаходять».

Як доводить вище викладене, розуміння педагогами суті духовно-морального виховання через призму педагогічного ідеалізму спирається на релігійно-цивілізаційний чинник самої категорії виховання. Виразними прибічниками цього чинника є представники релігійно-педагогічного напрямку А. Анастасієв, М. Демков, М. Катков, К. Победоносцев, Д. Толстой.

Вони підкреслювали важливість формування духовно-релігійної спрямованості особистості учнів, що сприяло засвоєнню ними через православ'я і загальнолюдських цінностей істини, добра, краси. У найбільш цілісному вигляді ідеї цього напрямку були сформульовані К. Победоносцевим у книзі «Учення та вчитель», серед них: здійснення індивідуального підходу до дитини як до «живої істоти, що живе своїм життям, що має свою душу», добре ставлення до учня, побудова школи на основі народних і сімейних традицій православної віри.

Підкреслюючи первинний характер виховання щодо навчання, К. Победоносцев особливо відзначав цілісний характер процесу становлення людської особистості. Він дійшов висновку, що школа, яка знаходиться під впливом будь-яких партій або політичних організацій, загинула для виховання. Школа, звісно, не може бути незалежною від політики уряду, але вона має бути вільною від політичної пропаганди.

Предметом духовно-морального виховання дітей від почуття обов'язку до відповідальності К. Победоносцев зауважував, що поняття народності школи є істинне поняття. За народним поняттям школа учить читати, писати й рахувати, але в нероздільному зв'язку з цим учить знати Бога, любити Його й боятися, любити Батьківщину, шанувати батьків. Ось сума знань, умінь і відчуттів, що в сукупності своїй створюють у людині совість і дають їй моральну силу, необхідну для того, щоб зберегти рівновагу в житті й витримувати боротьбу з дурними спонуканнями природи, з дурними вселяннями і спокусами думки. Концепція державного патріотизму, яку відстоював і втілював в життя К. Победоносцев, узгоджувалася повною мірою з позицією С. Уварова: елементи патріотичного виховання у поєднанні з основами релігійного навчання.

Сучасник К. Победоносцева І. Кириєвський сформулював важливу для вітчизняної педагогіки ідею про те, що особистість, яка намагається пізнати

всю повноту буття, стає здатною до розуміння буття лише у тому випадку, якщо всі сторони її душі розвинуті до співчутливого узгодження з вірою.

Ідеї К. Победоносцева та І. Кириєвського перегукуються з поглядами двох інших теоретиків народної школи М. Ільмінського та С. Рачинського. Перший, відомий як поборник народної школи, підкреслював, що моральність і релігія мають у кожного народу не тільки спільну основу, але і свої неповторні риси, що мають слідувати вихователі. Педагогічним ідеям Н. Ільмінського співзвучні погляди С. Рачинського, який відстоював необхідність православного виховання в народній школі, виводячи цей постулат як з історичного минулого східнослов'янської просвіти, так і з особливостей національного характеру виховних ідеалів народу.

Аналіз педагогічної діяльності і творів представника педагогічного традиціоналізму М. Каткова (1818–1887), видавця «Російського педагогічного вісника» свідчить про те, що сутність духовно-морального виховання він вбачав у глибокій класичній освіті, яка спрямована на виховання уважного ставлення до слова, забезпечує наступність культурних традицій і звичаїв на засадах толерантності, пропагує громадянські цінності. Предмет духовно-морального виховання у цьому ключі М. Катков визначав як культуру окремої людини, інформовану на основі опанування світовою і вітчизняною культурою.

Серед функцій духовно-морального виховання головною уважав збереження консервативних основ суспільного життя. Суть духовно-морального виховання прибічники педагогічного традиціоналізму і релігійно-педагогічного напрямку розуміли як цілеспрямовану реальність, що передбачає прилучення людини до вищого світу, поступове становлення системи цінностей добродіяльної людини, яка прагне до самовдосконалення і самовиправлення.

Духовно-морально вихована людина відкрита і налаштована на добро, відчуває близькість душі до вищого світу, осмислює ієрархічність ставлення

до людей, оптимістично сприймає себе і довкілля. Ознакою духовно-морального виховання уважалось співчуття, і патріотизм, прагнення служити Вітчизні, відповідальність і працьовитість. Як бачимо, у цьому плані дотримано основ мета християнського виховання, що і базується на ідеї спасіння душі. Через це духовно-моральне виховання людини, котра складається з тіла і безсмертної душі зводиться, у першу чергу, до розвитку духовних сил особистості. Таке духовне збагачення, удосконалення і зростання людини досягається формуванням християнського світогляду і відповідних рис характеру, а також залучення людини до конкретної активної добродійної діяльності. Ця теорія повинна була лягти в основу робіт усіх виховних державних і суспільних інституцій: родини, школи та інших загальноосвітніх закладів.

Підставою аксіологічного визначення сутності духовно-морального виховання вважаємо філософію виховання С. Гессена. В своїй роботі «Основи педагогіки» він розглядав поняття духовного і морального виховання, певною мірою ототожнюючи з процесом прилучення людини до культур (усвідомлення цінності науки, мистецтва, релігії, моральності, прав господарства). Порівнюючи освітні системи різних історичних періодів філософ дійшов висновку, що всі вони «відображають загальний колорит часу й «підкорюються» пріоритетній цінності в культурній свідомості епохи С. Гессен запропонував історичний принцип розгляду проблеми духовно-морального виховання, згідно з яким кожна епоха має свої ціннісні пріоритети у цьому процесі. Ми цілком згодні з твердженням філософа освіти, що такий погляд дозволяє «не тільки пояснити причини виникнення певної освітньої системи, а й зрозуміти всі її деталі, виходячи з єдиного принципу».

Згідно з концепцією С.Гессена, духовно-моральне виховання дитини здійснюється одразу у кількох планах буття, де «вища площина нашаровується на нижчу, оформлюючи її та не порушуючи при цьому її

внутрішньої закономірності». Філософ так визначив ці плани: план біологічного буття (духовно-моральне виховання як біологічний процес); план суспільного буття (виховання як процес прилучення дитини до культурної релігійної традиції); план духовної культури (виховання як процес одухотворення, осяяння людини); план благодатного буття (виховання як спасіння).

Необхідно зазначити, що С.Гессен формулював таку структуру у двох відмінних одне від одного значеннях, а саме: як ієрархію внутрішнього буття людини в конкретній культурі – відповідно до чого кожна людина поступово проходить ці плани, і як схему історичного розвитку виховного процесу (відповідно до чого будь-яка історична епоха знаходиться в межах певного плану буття). Кожен план буття має свої конкретні завдання і певні цінності. Залежно від того, в якій площині проходить процес освіти та виховання, відзначаються і виховні аксіологічні пріоритети. В межах біологічного плану реалізується натуралістичний педагогічний напрям, головним завданням якого є опіка і тренування для збереження життя людини. Плану суспільного буття відповідає соціологічний напрям педагогіки, головним завданням якого є формування члена соціальної групи, ознайомлення людини із суспільними інтересами. План духовної культури проявляє себе через гуманістичний напрям. Основне завдання виховання у цьому напрямі – освіта, саморозвиток особистості, яка намагається засвоїти культурні цінності. План благодатного буття основним завданням виховання проголошує духовний шлях до спасіння, «процес становлення духу, вільного від гріха» через любов до ближнього і любов до Бога.

Таким чином, як бачимо, С. Гессен визначив сутність духовно-морального виховання через пріоритет певного плану буття, в якому здійснюється безпосередній ціннісно-формуючий процес становлення особистості у суспільстві в конкретній історичний період. В руслі релігійно-педагогічного напрямку торкнемося узгодження світського і релігійного

виховання через призму релігійно-педагогічного напрямку у визначенні сутності духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі на початку ХХ століття.

Ми виходимо з методологічної різниці релігії як форми суспільної свідомості і її форми – інституту церкви, яка опікувалася створенням загальноосвітніх закладів відомства Святішого Синоду та виховним процесом у закладах загальної освіти і відомства Міністерства народної освіти у досліджуваний період. Не випадково філософи різних епох визначали роль релігії в вихованні людини. Зокрема, в епоху Відродження, коли духовними цінностями виховання людини проголошувалися творчість, моральна та фізична досконалість, гармонія інтересів особи та суспільства, освіченість. Італійський, мислитель Петрарка писав: «Людина вільна є активним творцем цінностей життя. Вона може стати тим, ким забажає без божественної волі». З іншого боку, відомий російський релігійний філософ С. Булгаков також вважав, що релігія є основою соціального життя, без неї неможливий соціум, це фермент громадськості, універсальне об'єднуюче начало.

В контексті релігійно-педагогічного напрямку розглядав поняття духовно-морального виховання П. Юркевич (1826 – 1874). У визначенні поняття вчений робив акцент на підпорядкованості духовно-моральному вихованню процесів навчання, інших напрямів виховання. Аналіз наукових праць П. Юркевича дозволяє виділити ідеї, важливі в контексті педагогічного визначення сутності духовно-морального виховання особистості:

- педагогіка є системою наукового знання про процес виховання і навчання;
- у розвитку дитини слід дотримуватися єдності природно-біологічної, соціальної і духовної складових;
- навчання повинно носити не лише розвиваючий, але і виховуючий характер;

- людина від природи релігійна, отже, однією з основ її духовно-морального виховання може виступати релігія;

- серце – осередок людської духовності, джерело дієвих сил, основа для формування духовних цінностей і морального ідеалу.

П. Юркевич відносив до ціннісних основ духовно-морального виховання людини прийняття ідеї добра, особистий моральний обов'язок, любов до Вітчизни, релігію, сім'ю, турботу про дітей, позицію вихователя як супутника вихованця, національні традиції піклування про здоров'я. Серце він визначав центром душевного і духовного життя. Воно є основою духовно-морального життя людини, де зосереджуються усі моральні почуття. П. Юркевич, С. Гогоцький, а пізніше Д. Богдашевський, Б. Гіляров, П. Ліницький та ін. у своїх філософських пошуках виходили з того, що існує потреба в осмисленні місця людського духу в цілісній системі світу, що виходить із визнання гармонії розуму і почуттів.

У праці «Серце та його значення у духовному житті людини згідно з ученням слова Божого» П. Юркевич писав: «Щоб світло знань стало життям духу, воно повинно дійти серця – тоді істина стане нашим внутрішнім надбанням. Мислення не є сутністю душі. У душі є щось задушевне, така глибока сутність, яка ніколи не вичерпується розумом». На думку просвітника, серце може виражати, віднаходити й розуміти такі душевні стани, котрі за своєю духовністю й життєвістю не піддаються абстрактному пізнанню розумом. Розуміння й чітке знання розуму, оскільки воно стає нашим душевним станом, відкривається або дає себе відчути й помічати в серці, щоб стати діяльною силою й рушієм нашого духовного життя.

П. Юркевич розглядав духовно-моральне виховання як духовну силу існування і вдосконалення людства. Розглядаючи виховання й освіту як умови розвитку держави, виховний ідеал П. Юркевич виокремлював з позицій гуманістичної християнської педагогіки, з урахуванням «трьох начал вихованця»: особливостей духу вихованця; необхідності виконання ним

обов'язку щодо родини, церкви, держави; визначення свого покликання: «Виховуй людину так, щоб у зрілому віці вона знала добро, любила добро, мала сили робити добро». Він розцінював дух як щось більше, ніж свідомість, говорив про важливість діяльного і моральнішого духу. Така позиція свідчить про діяльнісний підхід, приводить його і до педагогічних роздумів, до необхідності формування духовності дитини в особистісно-діяльнісному напрямі.

Розуміння серця як основи людського життя, людської сутності й «осередку душевного і духовного життя людини», а також діяльнісний конкретний ідеалізм привели П. Юркевича до педагогічної проблематики, до виховних проблем, де першочергове місце він відводив формуванню духовного світу дитини на основі християнської етики. Його «Курс загальної педагогіки з додатками», який з'явився на світ у Москві в 1869 р., увібрав у себе глибоко обґрунтовані ідеї гуманного педагогічного впливу на особистість дитини, розвивального виховання на основі системи виховних впливів, серед яких значне місце належало особистості вихователя, його духовному світові, прикладу, середовищу, дисциплінованості тощо.

Як прихильник ідеї християнської гуманності, П. Юркевич вірив у ...перетворювальну силу любові. У педагогічному творі «Читання про виховання» (1865) він наголошував, що обов'язок вихователя – поважати людину в людині плекати унікальність особистості. Через призму філософії серця педагог розкрив принцип єдності навчання і виховання: ефективність навчання залежить від морального спрямування виховного процесу: «Школа – це «союз живий і одухотворений». Аналіз творчої спадщини П. Юркевича переконує, що в своїй дидактичній концепції він спирався на праці німецького педагога Й. Гербарна. Саме Й. Гербартові належить педагогічна лексема «виховуюче навчання». Цінним, на наш погляд, є тверде переконання П. Юркевича щодо розуміння значущості чуттєвого досвіду як основи духовно-морального виховання дітей.

Також встановлено, що ідеологія християнської педагогіки пронизана порадами П. Юркевича щодо створення умов для духовно-морального виховання у школі, яку дитина має сприймати «як радість і благо», увесь шкільний дух має пробуджувати любов і потяг до навчальної праці. Школа має стати приязним і священним місцем для дітей, де панує моральна атмосфера свободи, радості і благоговіння. Таким чином, педагог висунув альтернативу прагматичному освітньому процесу навчання як формування емоційно-насиченого морально-естетичного сприйняття «істини, добра і досконалості». З позиції загальнолюдських і християнських цінностей П. Юркевич розглядав духовно-моральне виховання як процес самовдосконалення, самоочищення, наближення до душевного блага – натхнення.

Аналіз педагогічного доробку С. Миропольського, який упродовж життя обіймав досить помітні посади в релігійній ієрархії, свідчить про те, що в розумінні духовно-морального виховання він виходив з основ християнського учення, був прихильником релігійно-катехізисного розуміння духовності і моральності. У своїй релігійно-педагогічній діяльності – у Харківській духовній семінарії, семінарській недільній школі, у Санкт-Петербурзькій духовній академії, у Святішому Синоді на сторінках педагогічної преси він активно розвивав релігійно-педагогічний напрям з його головною ідеєю християнської духовності в дусі православно-церковних настанов: це розвиток духовних сил і здібностей дітей, здатності розумно жити і діяти. Установлено, що предметом духовно-морального виховання дітей він уважав християнський ідеал, активне перетворення світу, добродіяльність. Християнська вимога активності добра закладена в понятті «гріха пасивності», тобто пасивного мовчазного споглядання зла. Вольові зусилля, добрі вчинки формують духовність людини. Як справедливо зазначив Ф. Петрарка в трактаті «Про способи проти всякої фортуни»,

«...насправді шляхетна людина не народжується з великою душею, але сама себе робить такою величними своїми справами».

Аналіз публікацій в журналах «Народна освіта», «Журнал Міністерства народної освіти» свідчить про те, що С. Миропольський тлумачив сутність духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі з урахуванням ідей християнської антропології, а саме: розвиток духовних сил і здібностей дітей, здатності розумно жити і діяти у напрямі збільшення благ людського буття.

Виразним представником релігійно-педагогічного напрямку в розумінні суті духовно-морального виховання дітей був український вчений, педагог, митрополит І. Огієнко. Він стверджував, що велике значення для формування людини має релігія, що церква була і буде природнім ґрунтом, з якого виростає й розвивається духовна культура українського народу. Предметом духовно-морального виховання І. Огієнко вважав вироблення в дітях християнської доброчесності, а вищим проявом моральності – совість і чесність. Він писав про важливість дисциплінування людської душі, необхідність оволодіння вмінням любити, прощати, творити добро, знаходити радість у праці, бути милосердним, уміти боротися зі злом; розкривав сутність цих душевних проявів. За твердженням професора, «любити – то служити». Суть цього поняття він розкривав своїми афористичними висловами: «Служити – це чинити ближньому чи народові добро», «Служити за Христом треба голодному, спраглому, чужинцеві, нагому, хворому, ув'язненому».

У творах І. Огієнка знаходимо поради, як любити ближнього – любити думкою, словом, ділом. «У кожному ближньому треба бачити свого брата, служити йому треба як братові», або «Рідний народ – це твій брат, і служити йому, як рідному братові». Він писав: «Через брак любові люди черствіють, а серце їх кам'яніє, холодніє і мертвіє». Ті, хто не вміють любити, часто не розуміють сенсу окремих подій, «тонуть у власному самолюбстві», їм «повна радість життя недоступна». Вчений вважав любов до ближнього, до свого

народу, рідної землі, материнської мови основними рисами досконалої у моральному плані особистості.

Особливе значення у процесі духовно-морального виховання дитини у педагогічній творчості І. Огієнка надається усвідомленому формуванню умінню прощати, бути милосердним, спрямуванню себе на творення добра тощо. Так за словами І. Огієнка, той, хто вміє прощати, набагато духовно сильніший, ніж той, хто таїть у собі злобу, накопичує негативну енергію і як результат, більше втрачає в моральному плані, ніж здобуває. Бути милосердним – значить мати співчуття до того, хто в біді; намагатися зрозуміти причину будь-якого вчинку; засуджувати вчинок, а не людину; виявляти співчуття не словом, а ділом ділитися всім можливим з усіма, хто потребує; допомагати духовно слабшому.

Найбільш повною позицією щодо сутності духовно-морального виховання дитини на основі релігійно-церковного православ'я висловив В. Зеньковський, який обіймав посаду міністра віросповідань в уряді гетьмана Скоропадського і в 1919 р. був змушений емігрувати з Києва за кордон і саме там як представник Богословського інституту в Парижі, ініціатор студентського християнського руху, сам священник проводив роботу з розвитку релігійно-церковної православної педагогіки. Ми наведемо досить розлогу цитату, оскільки розуміння В. Зеньковським основної категорії нашого дослідження дає повну уяву про цей напрям і може слугувати поясненням сьогodнішніх тенденцій у релігійному значенні духовно-морального виховання дітей. Так, просвітник зазначав: «Основним процесом у житті людини треба визнати не фізичний і не психічний бік у ньому, а духовний, який глибше розподілу фізичного і психічного світу, і який несе запоруку цілісності. Вивчення різних душевних явищ показує, що духовний процес має в собі ключ до розуміння всього, що відбувається в людині. Духовний розвиток у дитини підпорядкований певному ритмові у зв'язку з різним віком і змінами, і завдання виховного впливу змінюється у зв'язку з

цим. Усвідомлення духовного життя в його ритмі має бути покладено в основу педагогіки, проте не моральний, а релігійний духовний процес зростання створює істинну і останню тему виховного впливу на дітей. Учення про дитячу душу повинно вмістити обидва вчення (педагогічний натуралізм і вчення І. Канта про «радикальне зло» людської природи), супідрядні у вченні про образ Божий і у вченні про духовність, що ввійшла в людське єство і яку належить усунути через розкриття та зміцнення духовних сил людини, що можливо лише в церкві і через церкву. У зв'язку з цим мета педагогічного впливу може розглядатись як розкриття образу Божого в дітях через підготовку їх до життя в цьому світі й до «життя вічного».

Висновки. Духовно-моральне виховання як категорія педагогіки розглядалась, перш за все, як церковно-православний, державний пріоритет і елемент раціональності буття людини. Проте, в залежності від поглядів носіїв ідей, їх педагогічного натуралізму і традиціоналізму до феномена духовно-морального виховання дітей долучались наукові, й етнологічні складові. Для українських педагогів початку ХХ ст. у структурі поняття духовно-морального виховання поряд із християнськими, входили культурно-антропологічні та природничі елементи. Розширення розробок, долучення все більшої кількості українських педагогів до виховної проблематики, які розв'язували завдання духовно-морального виховання дітей, викристалізувавши її розуміння через релігійно-християнські морально-етичні ідеали, рідну мову, патріотизм, знання історії свого народу, працьовитість та доброту діяльність. Офіційна (консервативна, традиційна) педагогіка інтегрувалася з християнськими моральними постулатами і вбачала в духовно-моральному вихованні основу збереження суспільного миру в релігійно-християнському вимірі. У цьому вихованні педагоги-традиціоналісти вбачали соціокультурний феномен, який в основі спирається на наступність, єдність виховних впливів, національні традиції формування громадянського ідеалу, традиційні релігійні цінності.

Виховний процес на засадах християнської моралі був пройнятий національним духом, створював відповідні передумови формування молодого покоління української нації. Він був зорієнтований на самопізнання і самовдосконалення особистості. Постулатами духовно-морального виховання були: постійний самоконтроль і самоаналіз власної поведінки, окремих вчинків, емоцій, почуттів і бажань, що було передумовою духовного зростання; викорінення негативних рис, звичок, нахилів; формування сили волі, позитивних якостей характеру, ціннісних орієнтацій християнського світогляду є тривалим процесом, що продовжується усе життя, лише шляхом самопізнання можна зрозуміти своє призначення у житті.

Поряд із домінуючим морально-релігійним вишколом у загальноосвітніх закладах вирішувалися завдання розумового, естетичного, економічного, громадського, державного, трудового та фізичного виховання дітей. Схематично сутність, предмет і функції духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів України на початку ХХ ст. подано у таблиці.

Таблиця

Сутність духовно-морального виховання дітей у вітчизняній педагогічній думці середини на початку ХХ ст.

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ		
Сутність	Предмет	Функції
Спрямованість на виховний ідеал людини, що володіє певними знаннями, якостями, здатна до певних дій, вчинків	Система цінностей відповідала загальному духу епохи, узгоджувалася із соціальною приналежністю учнів до загальноосвітніх закладів. Об'єднуючими елементами були визначені:	Визначалися залежно від типу загальноосвітніх закладів
ПЕДАГОГІЧНИЙ НАТУРАЛІЗМ		
Духовий світогляд, почуття громадянства	Самопізнання	Прилучення до культурних здобутків, формування світогляду, знань про релігійні канони і традиції
ПЕДАГОГІЧНИЙ ІДЕАЛІЗМ		
Осяяння	Добро, сердечність, здатність до співчуття	Спонування до саморозвитку, праці, виконання службових обов'язків (у широкому суспільному значенні)

РЕЛІГІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ НАПРЯМ		
Доброчинна діяльність	Учинкова любов	Забезпечення суспільного спокою, загального миру, виховання пошани до батьків, старших, священика

В історії педагогічної думки на початку ХХ століття закладено основи розуміння духовно-морального виховання як поступового розширення ціннісно-сміслової сфери людини під впливом процесів навчання, виховання й входження дитини в культурне середовище.

Література:

1. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: Наук.-метод. посібник / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання: шляхи реалізації підготовки вчителя до формування виховуючих відносин з учнями: Навч.-метод. посібник / А. М. Бойко. – К.: ІЗМН, 1996. – 230 с.
3. Васькович І. Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.) / І. Васькович. – Тернопіль: Мандрівець, 1996. – 359 с.
4. Вихрущ А. В. та ін. Основи християнської педагогіки / А. В. Вихрущ. – Т.: Освіта, 1999. – 168 с.
5. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси / О. Вишневський. – Львів, 1996. – 238 с.
6. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Педагогіка: теорія та історія.: Навч. посібник / В. М. Галузинський, М. Б. Євтух. – К.: Вища школа, 1995. – 237 с.
7. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчально-виховних закладах Східної Галичини (кінця ХІХ – початку ХХ стст.) / Л. Я. Генік. – Івано-Франківськ, 2000. – 271 с.
8. Грінченко Б. Якої нам треба школи / Б. Грінченко. – К., 1912. – 38 с.
9. Грушевський М. Духовна Україна / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – 560 с.

10. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): Хрестоматія / Упор.: Л. Д. Березівська та ін. – К.: Науковий світ, 2003. – С.13-29.
11. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Уклад.: О.О. Любар; За ред. В. Г. Кременя. – К.: Знання, 2005. – 767 с.
12. Кравець В. Історія української школи і педагогіки: Курс лекцій / В. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 359 с.
13. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки: Навч. пос-к / За заг. ред. М.Г. Стельмаховича. – К.: ІЗМН, 1999. – 356 с.
14. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін.; За заг. ред. В. Г. Кузя та ін. – К.: Київ, 1993. – Ч.І. – 152 с.
15. Потапова Л. В. Розвиток національної школи в Україні (1917–1933). – Дис...канд. пед. наук / Л. В. Потапова. – К., 1998. – 153 с.
16. Русова С. Нова школа /С. Русова/ Світло. – 1914. – №7/8. – С.3-16.
17. Сірополко С. Завдання нової школи / С. Сірополко. – Б.Т., 1919. – 20 с.
18. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник / М. Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
19. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук / О. В. Сухомлинська. – К.: Добро, 2006. – 43 с.
20. Тхоржевська Т. Д., Міщшин І. Я., Щербяк Ю. А. Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект: Монографія: Ч.І. / Т. Д. Тхоржевська, І. Я. Міщшин, Ю. А. Щербяк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 480 с.

21.Чепіга Я. Проект української школи // Світло. – 1913. – Кн.4 (дек.). – С.12 – 29.

22. Щербяк Ю. А. Система морального виховання учнів в школах західних областей України (1900–1939 рр.) / Ю. А. Щербяк. – Тернопіль: Парадіс, 1999. – 204 с.